

10.00.00 – Filologiya fanlari

NAVOI AND OUR LANGUAGE

Gulmuradova Sobira Rustam daughter

(gulmurodovasobira@gmail.com +998995939295) Samarkand, Uzbekistan

Abstract: *The article is key sources important in the development of the Uzbek language to this day and Alishe Navoi to our tongue in the development of the Uzbek language to this day today. He also reflects the language views of the great scholar in the field of discussion of the great scientist.*

Key words: *History, comment, dictionary, tradition, nationality, culture, nation, language, inheritance, science, linguistics.*

NAVOIY VA TILIMIZ

Gulmuradova Sobira Rustam qizi

(gulmurodovasobira@gmail.com +998995939295) Samarqand, O'zbekiston

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tilimizning bugungi kunga qadar rivojlanishida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tilshunoslikka oid manbalar, shuningdek Alisher Navoiyning o'zbek tili ravnaqiga qo'shgan ulkan hissasi va uning tilga oid shoh asari "Muhokamat-ul lug'atayn" kitobi haqida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Tarix, izoh, lug'at, an'ana, udum, milliylik, madaniyat, xalq, ma'naviyat. Til, meros, ilm, tilshunoslik.*

Istiqlol yillarida mumtoz adabiy merosimiz, xususan, Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan munosabat, bu boradagi qarashlar yangi pog'onaga ko'tarildi. Endilikda ulug' shoir adabiy merosini chuqurroq tadqiq etish, u ilgari surgan g'oyalarning falsafiy asoslarini teranroq anglash, asarlarida ifodasini topgan komil inson muammosi mohiyatini tushunishga alohida e'tibor berilmoqda.

Alisher Navoiy xalqimiz ma'naviy dunyosining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatib kelayotgan buyuk siymolarimizdandan biridir. Bugungi kunda yoshlarimiz qalbida milliy g'urur, o'zlikni anglash, go'zallik va nafosatga shaydolik tuyg'ularini kamol toptirishda Navoiy asarlari muhim manba bo'la oladi. Zero, ulug' san'atkor asarlari mohiyatiga singdirilgan insonparvarlik, xalqparvarlik, adolat, haqiqat, iymon-e'tiqod yetukligi, shukronalik, sabr-qanoat, kelajakka umidvorlik singari g'oyalar barcha davrlarda ham insoniyat ma'naviy kamoloti uchun muhimdir.

Alisher Navoiy ijodini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish qanchalik zarur va ahamiyatli bo'lsa, uning o'zbek adabiy tilini rivojlantirish va takomillashtirishdagi buyuk xizmatlari va lingvistik faoliyatini ham yanada chuqur o'rganish shunchalik zarur va ahamiyatlidir.

“Muhokamat ul-lug’atayn” Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid asarlaridan biri bo’lib, 1499-yilda yaratilgan. Navoiy mazkur asarda o’zbek tilining boyligini, qudratini, o’sha davr adabiy tillari qatoridan o’rin olishga qodir va haqli ekanligini ilmiy tomondan isbotladi. Asarda tillarning kelib chiqish masalasi, o’zbek va fors tillaridagi unli tovushlar tizimi, o’zbek tilidagi ba’zi lug’aviy hamda morfologik birliklarning ifoda imkoniyatlari yoritilgan.

Dastlab har ikki tildagi unlilar qiyoslanganda, muallif fors tilida unlilar soni cheklanganligi, o’zbek tilida esa unlilar bir qancha ma’no farqlovchi variantlarga ega ekanligi va ular o’zaro uzun-qisqaligi bilan ajralib turishini dalillar orqali ko’rsatib bergan.

Lingvistika tarixida Alisher Navoiy boshlab bergan yangi ilmiy yo’nalishga asoslangan komparativistik tadqiqotlar Yevropada XIX asrning birinchi yarmiga kelibgina yaratila boshladi va bu tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nomi bilan o’rin egalladi. Hozirgi kunda bu yo’nalish zamonaviy tilshunoslikning yirik sohalaridan biriga aylangan. Tillarni qiyosiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik nuqtayi nazardan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikda alohida mustaqil fan sifatida qat’iy tan olinishiga zamin yaratdi. Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi bilan tilshunoslik ham tarixiy, ham ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asosga ega bo’ldi.

Alisher Navoiy o’zbek va fors tillari leksikasini qiyoslash uchun tabiat manzaralari, uy-ro’zg’or buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi juda ko’p sohaga oid so’zlarni keltirib, bu so’zlarning muqobili forschada yo’qligini, forslar ko’pincha o’sha o’zbekcha so’zlarning o’zini ishlatishlarini ta’kidlab, o’zbek tilining boy imkoniyatlarini har tomonlama ko’rsatadi. Uning quyidagi fikrlari ham buning isbotidir: “Xo’blarning ko’z va qoshlari orasinki, qabog’ derlar, forsiyda bu uzvning oti yo’qtur”. Alisher Navoiy so’zlarning ko’p ma’noligi, ma’nodoshligi masalasida ham o’zbek tilining imkoniyatlari kengligini, ularning she’riyatda turli nozik ma’nolarni ifodalashdagi ahamiyatini ot, it, tush, yon, yoq, bor, sog’in, tuz, ko’k va boshqa shu kabi so’zlar talqinida ko’rsatadi. Navoiy grammatik jihatdan ham o’zbek tili imkoniyatlari fors tilidan qolishmasligini tahlil etadi.

Ma’lumki, qaysi til ma’noni qisqa yo’l bilan ifodalay olsa, shu til rivojlangan til hisoblanadi. O’zbek tilining rivojlangan til ekanligini shoir zaruriy misollar bilan ko’rsatib beradi. Masalan, Lakuna – “nomlanmagan tushunchalar”. Fransuz tilidan olingan ushbu termin “bo’sh joy”, “chuqurlik”, “bo’shliq”, “bo’sh katak” singari ma’nolarni anglatadi. Ushbu lingvistik termin XX asrning 70-80-yillaridan boshlab qo’llana boshlanganligi qayd etilgan. Lekin aslida bu hodisa ilk bor Navoiy tomonidan izohlangan. O’zbek tilida birgalik nisbat qisqagina -(i)sh qo’shimchasi orqali ifodalanadi. Forslar esa bu ma’noni so’z birikmasi orqali ifodalaydilar. Navoiy shaxs oti yasovchi -chi qo’shimchasining xususiyatini 30 ga yaqin so’z misolida isbotlab, o’zbek tili so’z yasash va fikr ifodalash jihatidan ham o’ziga xos imkoniyatlari keng ekanligini qator xarakterli misollar asosida ko’rsatadi. U: “O’zbek tilida bu xildagi nozik ma’noli so’z va iboralar ko’p, biroq bu kunga deguncha hech kishi haqiqatig’a mulohaza qilmog’on jihatidan bu yoshirun qolibdur.

Hunarsiz turkning sitam zarif yigitlari osonliqqa bo'la forsiy alfoz bila nazm ayturg'a mashg'ul bo'libturlar". Shuning uchun ham Navoiy o'zbek shoirlarini o'z tilida ijod qilishga da'vat etadi.

Mazkur asarda faqat tilshunoslik masalalaridan so'z yuritilgan emas. Balki unda til tarixi, o'zbek adabiyoti tarixi, she'riy janr va badiiy san'atlar, fors-tojik adabiyoti namoyandalari va o'zining ijodiga doir qimmatbaho mulohazalar ham mavjud. Shuni eslatish joizki, Alisher Navoiy turkiy tilning fazilatlarini haqida so'z yuritganda o'sha davrda mashhur bo'lgan arab, fors-tojik va hind tillarini kamsitmaydi. Aksincha, ularning har biriga xos bo'lgan xususiyatlarni ham ehtirom bilan bayon etadi.

Bundan kuzatilgan maqsad turkiy tilning fasohati va balog'ati haqida ilmiy asoslangan mulohazalarni bayon etish bilan bir qatorda "turk nozimlari o'z alfozlari bilan she'rg'a mashg'ulluq qilg'aylar va ko'ngul g'unchasi dog'idinki, pechlar chirmanibdur, bahor nasimidek anfos bila guldek ochilg'aylar".

Demak, Navoiy turkiy tilning fasohati va lug'aviy boyligini dalillar bilan isbotlash vositasida tilimizdagi adabiyot - she'riyatning ham yanada ravnaq topishi lozimligini nazarda tutgan. Navoiy ona tilini forsiy tilning tanasidan butunlay xolos etish uchun ona tilini tahqirlagan, uni mensimagan shoirlarga qarshi keskin kurash olib bordi. U ilm-fanda arab tili va badiiy adabiyotda fors-tojik tili an'alarini keskin rad etdi. Ona tilning boyligi, badiiy-uslubiy vositalari, imkoniyatlarini namoyish etdi. Shoir barcha badiiy asarlari "Majolis un-nafois" va boshqa ilmiy asarlarini ona tilida yaratdi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida faqat qiyosiy tilshunoslik masalalaridan so'z yuritilgan emas, balki unda til tarixi, o'zbek adabiyoti tarixi, she'riy janr va badiiy san'atlar, fors-tojik adabiyoti namoyandalari asarlariga doir qimmatbaho mulohazalar ham mavjud. Navoiyning qayd qilishicha, turkiy til va turkiy tildagi adabiyot tarixi o'zaro chambarchas bog'liqdir.

Shuning uchun asarda Amir Temur, Shohruh Mirzo hamda Sulton Husayn Bayqaro zamonlarida turkiy tilning rivojlangani tufayli turkiy she'riyatning Mavlono Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqimiy, Amiriy, Yaqiniy, Gadoyi, Mavlono Lutfiy, Husayniy va o'zi kabi zabardast siymolari maydonga kelganligini qoniqish bilan uqtirib o'tadi. Shuningdek, bu jarayonning Sulton Husayn Bayqaro - Husayniy tomonidan qo'llab-quvvatlanishi tufayli yanada rivojlangani ta'kidlanadi. Bundan tashqari Navoiy arab she'riyatining zabardast namoyandalari haqida ham muxtasar, ammo hozirgi kunda arab adabiyotshunoslari tomonidan ma'qullangan mulohazalarni bayon etadi. Ushbu asarning to'rtta qo'lyozmasi bizgacha yetib kelgan bo'lib, uning birinchi nusxasi Istanbuldagi To'pqqopi saroyi muzeyi Revan kutubxonasida saqlanayotgan Navoiy kulliyotidan o'rin olgan. Taxminlarga ko'ra, u mavjud nusxalarning eng eskisidir. Asarning yana bir nusxasi Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining Fotih bo'limida saqlanmoqda va u Navoiy kulliyotiga kirgan. Asarning Parij nusxasi Parijdagi Milliy kutubxonada va asarning to'rtinchi qo'lyozmasi Budapeshtda saqlanmoqda. Tilshunoslikka oid ushbu asarning yangi nashri ana shu nusxalarni o'zaro qiyoslash natijasida yaratildi. "Muhokamat ul-lug'atayn" ilmiy asari turkiy tilshunoslikning nodir yodgorligi bo'lib, unda turkiy tilning o'ziga xos xususiyatlari, uning buyuk ahamiyatga molik badiiy yodgorliklarni yaratishga

qodirligi masalasi ilmiy asosda yoritilgan. Shuning bilan birga asarning mavzu doirasi keng bo'lib, unda umuman adabiyotshunoslikning turli xildagi muhim muammolari tilga olingan va o'sha davrdagi nasrning o'ziga xos xususiyatlari o'z ifodasini topgan.

Alisher Navoiyni to'la asos bilan va haqli ravishda o'zbek adabiy tilining asoschisi deb hisoblaymiz. Bu, albatta, Navoiy qandaydir yangi bir til yaratdi degan ma'noni anglatmaydi. Navoiyning buyuk xizmati shundaki, uning asarlarida o'zbek adabiy tilining umumxalq me'yorlari ishlab chiqildi va qat'iylashtirildi. Bu me'yorlar uning zamondoshlari va keyingi avlodlar tomonidan to'la ma'qullandi, yana rivojlantirildi. Adabiy tilning umumiy me'yorlarini yaratish faqat til qurilishidagina emas, balki uning turli uslub ko'rinishlarini ham qamrab oldi. Garchi Navoiy yagona umumiy me'yorlarni badiiy adabiyot tili asosida ishlab chiqqan bo'lsa ham, lekin ular faqat badiiy adabiyat tilinigina emas, balki umuman o'zbek adabiy tilining keying taraqqiyoti uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Navoiy yaratgan juda ko'p hikmatli so'z va iboralar xalq maqollariga aylangan bo'lsa, uning obrazli badiiy iboralari xalqning ibratli hikmatlariga aylandi va o'zbek tili frazeologiyasini boyitdi. Bunday birikma va iboralar orqali u ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalarning xalq donoligiga xos xususiyatlarini umumlashtirib, qisqa-lo'nda va mazmunli ifodalash namunalarini ko'rsatdi.

Shu tariqa Navoiy o'zining badiiy asarlari orqali o'zbek adabiy tilining bitmas-tuganmas boyligini ko'rsatdi, ning istiqbolini, kelgusi taraqqiyot yo'lini belgilab berdi. Navoiy bu haqida faxrlanib, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida: "Umidim uldir va xayolimga andoq kelurkim, suzuv martabasi avjdin kuyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a'lo darajada o'zga yerni beganmagay",-degan edi.

Xulosa qilib aytganda, inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan kam topiladi va bu yetuk mutafakkir bizning bobokalonimiz ekanligidan faxrlanishimiz zarur. Zero, ona tiliga muhabbat, milliy g'urur singari tuyg'ular ham bizning ong-u shuurimizga dastavval Alisher Navoiy asarlari bilan kirib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Doniyorov X. Alisher Navoiy va o'zbek adabiy tili. –T.: G'afur G'ulom, 1972. -B. 3-6.
2. A. Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. –T. 2000, 16-jild.
3. Matyoqubova T. Alisher Navoiy hayoti va ijodi. –T. 2009.
4. Abdurahmonov G', Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. –T: Fan, 1984.